

RICHARD RORTY AZ ÉSZRŐL

KRÉMER SÁNDOR

Gondolatmenetem során először az ész kitüntetett szerepét exponálom az európai filozófia történetében (I.). Ezt követően rávilágítok arra, hogy Rorty nem áll egyedül álláspontjával, és indokait közelebről szemügyre véve láthatjuk, hogy egyáltalán nem alaptalan az ész tradicionálisan központi szerepének elvetése a filozófiában (II.). Végül, epilógusként néhány finomítást, pontosítást végzek még Rorty álláspontján, hogy a jogtalan vádaskodások méregfogának erejét vegyem (III.).

I. AZ ÉSZ KITÜNETETT SZEREPE AZ EURÓPAI FILOZÓFIÁBAN

Az ész centrális szerepe az európai filozófia történetében nem lehet kérdéses Szókratésztől és Platontól fogva. E tág értelemben véve *racionalistának* nevezhető tradíció az antikvitástól kezdve egészen napjaink analitikus filozófiájáig kitapintható ütőere a nyugati filozófia történetének. Az alábbiakban csupán néhány példával idézem fel e tradíciót, és nem törekszem alapos bemutatására.

Az antikvitásból elég ha Szókratész eszkultuszára és annak egyik pregnáns megnyilvánulására, etikai racionalizmusára gondolunk, mely szerint a legfőbb erény a tudás. Mint közismert, Platón továbbviszi eme *etikai racionalizmust*, ha korai, szókratésziinek nevezhető korszaka után, az ideatan és az anamnézis-elmélet hatására módosít is némileg tanításán. A *Menón*tól kezdve ugyanis az erényeket már az ideák megismerése alakítja, aminek az anamnézis révén jutunk birtokába. Az erényt Platón itt már nem tartja taníthatónak, mert nincsenek tanítói. Az „erény nem természettől fogva van meg az emberben, és nem is tanítható, hanem isteni rendelés folytán lesz sajátja, az értelem részvétele nélkül, azoknak, akikben megvan”. (*Menón* 99e) Az *Állam* VI. könyvéből pedig kiderül, hogy akinél megvan ez az isteni rendelés az a filozófus! Ezért őket kényszeríteni kell az állam vezetésére (vö. *Állam* VII. könyv), hiszen ők az igazság és a jó ismerői, és ennek megfelelően alakítanak ki az új társadalmat. De Platón etikai, társadalomelméleti tanítása mellett, a fejben lakozó és egyedül halhatatlan lélekrész dominanciája, valamint az anamnézis-elmélet is nyilvánvalóan igazolja az ész kitüntetettségét. Arisztotelésznek e racionalista tradícióhoz tartozása szintén nem kérdéses, hiszen szerinte az ember *zoon logon echon*, aminek szokványos fordítása,

értelmezése: eszes lény (*animal rationale*). De ő értelmezi először tudományos ismeretként a már Parmenidésznél olvasható *episztémét* is.

A középkor sem lóg ki a sorból, hiszen a misztikus irányzatok mellett ott találjuk a racionalista vonulatot. A patrisztika korából (1-8. század) első sorban az Arisztotelész követő cordovai arab filozófusra, Averroësre és a zsidó filozófia kiemelkedő alakjára, Maimonidészre érdemes gondolnunk, a skolasztikában (9-15. század) viszont már az egész korszakot áthatja az ész jelentőségének ismételt erősödése. Mivel ekkor már a keresztény egyház uralmi pozícióba került a feudális társadalomban, képviselői most már nem a hitvédelmet tekintették elsődleges feladatuknak, mint a pátriárkák, hanem egyrészt a missziós tevékenységet, másrészt a keresztény dogmatikák részletes, rendszeres kifejtését és végül a keresztény vallás fő gondolatainak, mindenekelőtt Isten létének taníthatóvá tételét. Az oktatási igények kikényszerítették, a *veritas duplex* elve pedig lehetővé tette a filozófia relatív önállóságának, a teológiától való viszonylagos függetlenségének visszaállítását. Az önmagában vett hitet ugyanis se tanítani, se fogalmi eszközökkel védeni, fejleszteni nem lehetett. Az értelem számára is hozzáférhetővé kellett tenni, azaz tételesen ki kellett fejteni Isten létének bizonyítékait, Isten és a teremtett világ viszonyát és különösen az ember helyét és szerepét a teremtett világban. Az élet minden területére kiterjedő, részletes keresztény világképet kellett tehát megfogalmazni. Elsősorban ennek a roppant feladatnak köszönhető, hogy a skolasztika korában hatalmas elméleti rendszerek születtek. E filozófiai rendszerek lehetőségét az Averroëstől (1126-1198) származó, már említett elv, a kettős igazság (*veritas duplex*) elve teremtette meg, mely szerint mind a hitnek (teológia), mind a tudásnak (filozófia, tudomány) megvan a maga külön területe és igazsága. A skolasztika gondolkodói olyan interpretációval építették be tanaikba ezt az elvet, hogy a filozófia relatív önállósága csakis addig áll fenn, amíg a hit alapvető igazságait nem sérti. Ennek alapján mondhatjuk, hogy a patrisztika korával szemben ugyan ismét létezett a viszonylag független filozófia, de végső soron csak a teológia szolgálóleánya (*ancilla theologiae*) volt. Példaként gondoljunk Szt. Tamás szinte mindent átfogó rendszerére, amely ugyancsak Arisztotelész recepción nyugszik. Szerinte a világ hierarchikusan elrendezett, és az örök isteni törvény mellett (*lex aeterna*) ott találjuk a természeti törvényeket (*lex naturalis*), amelyek azonban valójában az emberi ész törvényei.

Az újkori bölcséletben, amely az ontológiai kérdések háttérbe szorításával és két ismeretelméleti irányzattal veszi kezdetét, még inkább egyértelmű az ész kitüntetettsége. Gondoljunk pusztán arra, hogy az ember lényegét a *res cogitans*ban látó Descartes a *mathesis universalis* realizálására törekszik. A felvilágosodás északultusa önmagáért beszél, és Kant filozófiájában sem

kétséges az „ész” jelentősége. Az észhasználatnak a kritika módszere által szabott keretein belül az ész (Vernunft) kitüntetett szerepe a kanti tudatban (Sinnlichkeit, Verstand, Vernunft), a megismerésben és a moralitás tekintetében szintén nem lehet kérdéses. Autonóm etika például csak a tiszta ész által a gyakorlati ész számára alkotott szintetikus apriori tétel, a kategorikus imperatívusz által lehetséges. A klasszikus német idealizmusban pedig még világosabb az ész prioritása, a tudat-elmet az abszolútumként kezelt Abszolút Én szintjére emelő Fichtétől kezdve egészen Hegelig, akinél a világszellem lényegében egy kozmikus ész, és aki szerint az „igaz az egész”, a filozófia pedig kizárólag tudományos rendszerként gondolható el megfelelően.

A 20. századi filozófiai irányzatok közül pedig a logikai pozitivizmusban, az analitikus tradícióban a megismerésnek, az episztemológiának, vagyis az észnek továbbra is egyértelműen kitüntetett szerepe van.

II. RORTY ÉS „TÁRSAI”: AZ ÉSZ KITÜNTETETTSÉGÉNEK TAGADÓI

Rorty nem áll egyedül az ész túlzott jelentőségének elutasításával. Hasonló felfogással találkozunk már a test szerepét az ésszel, a műveltséggel szemben hangsúlyozó Nietzschénél a *Zarathustrában*. Heideggernél ugyancsak magától értetődő az ész leértékelődése, hiszen a jelenvaló lét (*Dasein*) egzisztenciális alapszerkezete a világban-benne-lét (*In-der-Welt-sein*), akinek elsődleges világhoz való viszonya nem az ész szerepét preferáló megismerés, hanem a gyakorlat, a körültekintő tevés-vevés (*Umgang*). A fordulat (*Kehre*) utáni, léttörténeti Heidegger gondolkodásából pedig még az egzisztenciális analízis is kiszorul. A kései Wittgenstein szintén elfordult az ész dominanciájától, amikor a nyelv jelentéseméletéről (*Tractatus*) áttért a nyelv használatelméletére (*Filozófiai vizsgálódások*). James és Dewey tradicionális pragmatizmusában pedig a gyakorlat primátusa kétségen felül áll, hiszen minden elmélet (ami nem szójáték) maga is eszköz (*tool*) a lényegében és alapvetően gyakorlatként értelmezett emberi élet egészén belül.

Rorty szerint a Darwin utáni filozófiai antropológiában anakronizmus az ész kitüntetett szerepét fenntartani. A neopragmatista Rorty továbbviszi a klasszikus pragmatizmus anti-metafizikus, anti-esszencialista és pánrelacionista tradícióját. Azaz minden viszonzyszerű, és semminek sincs metafizikai, vagyis végső és változatlan belső lényege:

„Először is a görög metafizikai hagyomány Nietzsche–Heidegger–Derrida-féle kritikája hangsúlyozta, hogy az azonosság és különbség a leírás megválasztásának függvényei – hogy *nem létezik olyasmi, mint valamely dolog „belső” természete vagy „lényegi” tulajdonsága, bármiről is*

legyen szó. Semmi sincs, ami alapvető volna valamely létező önazonosságát tekintve, függetlenül a róla adott leírásainktól. Ennek hangsúlyozása szintén megtalálható olyan filozófusok művében, mint Wittgenstein, Quine és Davidson, s boldogan csatlakozom az így előálló kórushoz.” (FTR 269: Globalizáció, identitáspolitika és társadalmi remény (1996). – Kiemelés tőlem – K. S.)

Mindez természetesen érvényes az emberre is. Az ideákra visszaemlékező tudatok hasonló alkatából származik Rorty szerint a későbbi filozófusoknál az „észbe” vetett hit. Akár arra való képességként értik ezt, hogy a látszatokon túlhatolva a valósághoz jussunk, akár olyan, mindenkiben mélyen szunnyadó elemi igazságok készleteként, amelyeket aztán az érvek napvilágra hoznak. (Vö. FTR 98.) Rorty azonban világossá teszi, hogy:

„Mi, anti-esszencialisták természetesen nem hiszünk egy ilyen képesség létében. Minthogy semminek sincs belső természete, az emberi lényeknek sincs.” (FTR 98: Világ – szubsztancia vagy lényeg nélkül (1994). – Kiemelés tőlem – K. S.)

Nem létezik olyasmi, hogy emberi természet, abban a mély értelemben, ahogy Platón és Strauss használják ezt a terminust. Olyan sem létezik, mint a lényegi emberségtől való elidegenedés a társadalmi elnyomásnak köszönhetően, a Rousseau és a marxisták által elhíresült mély értelemben. Csak egy állapot emberi lényé formálása létezik a szocializáció folyamata által, melyet (szerencsés esetben) az emberi lény ön-individualizációja és önteremtése követ a későbbi, ugyanazon folyamat elleni lázadásán keresztül. (FTR 152: Az oktatás mint szocializáció és individualizáció (1989). – Kiemelés tőlem – K. S.)

Mindez természetesen etikai következményekkel is jár. Ha ugyanis nem létezik semmiféle tradicionális, metafizikai jellegű, közös emberi természet, akkor a „humanizmus” és a „szolidaritás” hagyományos fogalmai is tarthatatlanok. Ha ugyanis elfogadjuk az ember eredetének naturalisztikus, darwini elméletét, akkor hiába állítjuk, hogy mindannyian rendelkezünk ésszel, mivel e felfogás szerint *a racionalitás egyszerűen csak a nyelv használatának képességét jelenti.* (Vö. FTR 121.) Ily módon a morális haladás sem lehet valami közös, metafizikai eredetű emberi lényeghez történő közelítés. Ehelyett Rorty úgy gondolja, hogy

Mi, pragmatikusok a morális fejlődést inkább egy nagyon nagy, bonyolult, sokszínű takaró összevarrásaként képzeljük el, semmint valami igazról és mélyről kialakuló egyre tisztább látomásként. A mélység és a magasság hagyományos metaforáit, mint már említettem,

szívesen helyettesítjük a szélesség és a kiterjedés metaforáival. *Miután meg vagyunk győződve arról, hogy nincs filozófiailag megragadható, körmönfont emberi lényeg, nem próbáljuk a felületiséget mélységgel helyettesíteni, sem a különös fölé emelkedve az általánost megragadni.* Ehelyett meg kellene próbálnunk egyszerre egy különbséget a minimálisra csökkenteni: a keresztények és muzulmánok közti különbséget egy konkrét boszniai faluban, a feketék és a fehérek közti különbséget egy konkrét alabamai városban, a melegek és a nem melegek közti különbséget egy konkrét quebeci katolikus közösségben. Abban reménykedünk, hogy e csoportokat ezer apró ötéssel varrhatjuk egymáshoz, ezer apró hasonlóságot idézhetünk fel tagjaik között, ahelyett, hogy egyetlen nagy hasonlóságot, közös ember voltukat határoznánk meg. (FTR 122: *Etika – egyetemes köteleességek nélkül* (1994). – Kiemelések tőlem – K. S.)

Rorty szerint tehát tarthatatlan a platonista alapokra építő ellentétekkel együtt (látszat-valóság, anyag-tudat, létrehozott-talált, érzéki-értelmi) az ész-érzelem, ész-szenvedély dualizmust túlhangsúlyozó emberkép is. (A végső, változatlan lényegre épített episztemológiai reprezentacionalizmus értelem-szerűen szintén elavult.) Társadalom- és emberfelfogásában Rorty inkább azt emeli ki, hogy (a) minden társadalmi konstrukció, és (b) minden, ami tudatos, az nyelvi (vö. FTR 81.). Az új metaforákkal létrehozott új szótárak pedig (mint folyamatos újraleírások) a minél gazdagabb személyiségek és a minél demokratikusabb társadalom létrehozását, vagyis az egyéni és társadalmi fejlődést szolgálják.

Ha van a pragmatizmusban valami különös, akkor az az, hogy a „valóság”, az „ész” és a „természet” fogalmait a jobb emberi jövő fogalmával helyettesíti. Ugyanazt mondhatjuk a pragmatizmusról, amit Novalis állított a romantikáról, nevezetesen, hogy „a jövő apoteózisa”. (Vö. FTR 59: *Igazság – valóság-megfelelés nélkül* (1994))

III.) EPILÓGUS

Nem arról van tehát szó, hogy Rorty feleslegesnek tartja a filozófia racionális tradícióját. Csupán arról, hogy a metafizikai értelemben vett észnek nincs kitüntetett szerepe. A metafizikailag megalapozott észképességet nem kell az emberi lény legfőbb kitüntető, megkülönböztető jegyének tartani!

Nem akarok ugyanakkor amellet érvelni, hogy a filozófia társadalmilag haszontalan. Ha nem lett volna Platón, akkor a keresztényeknek nehezebb lett volna eladni azt az eszmét, hogy mindaz, amit isten valójában akar tőlünk, a testvéri szeretet. Ha nem lett volna Kant, akkor a

tizenkilencedik századnak nehezebb lett volna összebékíteni a keresztény etikát Darwin történetével az ember származásáról. *Ha nem lett volna Darwin*, akkor Whitmannak és Deweynek nehezebb lett volna leválasztani az amerikaiakat ama vélekedésükről, hogy ők isten kiválasztott népe, arra ösztönözní őket, hogy álljanak a saját lábukra. *Ha nem lett volna Dewey és Sidney Hook*, akkor az 1930-as évek amerikai balos értelmiségét ugyanúgy terrorizálták volna a marxisták, ahogy tették ezt a hasonzorúekkel Franciaországban és Latin Amerikában. *Az eszmék valóban következményekkel járnak.* (FTR 50: Trockij és a vad orchideák (1992). – Kiemelések tőlem – K. S.)